

УДК: 343/253(477); 343.85

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.120>

СМЕРТНА КАРА ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ ЯК ЗАСІБ ПУБЛІЧНОЇ ПРЕВЕНЦІЇ

Волобуєв А.Ф.,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінально-правових дисциплін
Дніпровського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0001-9419-7446

Волобуєв А.Ф. Смертна кара під час воєнного стану як засіб публічної превенції.

В статті на основі аналізу славнозвісного трактату італійського мислителя XVIII століття Чезаре Беккарія «Про злочини та покарання» досліджено смертну кару як вид кримінального покарання. З урахуванням думок вітчизняних вчених-правників визначені підстави допустимості і необхідності смертної кари в критичних для існування державності ситуаціях. Зокрема, держава може передбачити у своєму законодавстві смертну кару за діяння, вчинені під час війни або невідвортної загрози війни. Відзначається, що ідеї Чезаре Беккарія суттєво вплинули на сучасне міжнародне законодавство. Цим законодавством передбачається зобов'язання держав – членів Ради Європи, які підписали Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод, додаткові до неї Протоколи, скасувати смертну кару за всіх обставин. Україна, йдучи шляхом європейських країн, підписала і ратифікувала вказані міжнародні нормативно-правові акти. Вона взяла на себе відповідні зобов'язання і скасувала без всяких застережень інститут смертної кари в кримінальному законодавстві. Це було здійснено у зв'язку з тим, що ніхто в українському суспільстві не передбачав можливість вчинення збройної агресії (війни) у XXI столітті в Європі. В статті проаналізовано вказані міжнародні нормативно-правові акти і зроблено висновок, що Україна потрапила у таку ж пастку, що і з Будапештським Меморандумом 1994 року. Стверджується, що між смертною карою та ядерною зброєю можна провести певну аналогію – вони обидві є засобами стримування (превенції) вчинення особливо тяжких злочинів, пов'язаних з масовою загибеллю людей.

В результаті проведеного дослідження робиться висновок, що в результаті широкомасштабної російської агресії для України склалася винятково небезпечна ситуація. Це екзистенціальна загроза існуванню суверенної держави та українського етносу, що вимагає перегляду міжнародних зобов'язань щодо смертної кари. Висловлюється та обґрунтовується думка, що існування цього інституту під час воєнного стану само по собі буде досить ефективно впливати на почуття громадян – носіїв рашизму, схильних до зради і колаборації з агресором та окупантом. Йдеться, перш за все, про злочинну діяльність окремих громадян України, яка пов'язана із загибеллю військових і цивільних людей та іншими тяжкими наслідками (наведення ракет, передача відомостей про розташування військових частин, озброєння, боєприпасів, складів пального, енергетичних об'єктів тощо). За такі дії чинним законодавством передбачено довічне позбавлення волі. Вбачається цілком виправданим і необхідним щодо таких злочинів використовувати формулу «карається довічним позбавленням волі або смертною карою». Звичайно, мовиться про застосування такого покарання тільки під час воєнного стану (стану війни).

Ключові слова: військовий стан, екзистенціальна загроза, рашизм, кримінальне покарання, смертна кара, превенція.

Volobuev A.F. The death penalty during martial law as a means of public prevention.

The article examines the death penalty as a type of criminal punishment based on the analysis of the famous treatise «On Crimes and Punishments» by the 18th-century Italian thinker Cesare Beccaria. The grounds for the admissibility and necessity of the death penalty in situations critical to the existence of statehood are determined, taking into account the opinions of domestic legal scholars. In particular, a state may provide in its legislation for the death penalty for acts committed during war or an imminent threat of war. It is noted that the ideas of Cesare Beccaria have significantly influenced modern international law. This legislation provides for the obligation of the member states of the Council of Europe that have signed the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and its additional Protocols to abolish the death penalty in all circumstances. Ukraine signed and ratified the above international legal acts, following the path of European countries. This was done due to the fact that no one in Ukrainian society foresaw the possibility of armed aggression (war) in Europe in the 21st century. The article analyzes the above international legal acts and concludes that Ukraine has

fallen into the same trap as with the Budapest Memorandum of 1994. It is argued that a certain analogy can be drawn between the death penalty and nuclear weapons – both of them are means of deterring (preventing) the commission of particularly serious crimes associated with the mass death of people.

The study concludes that as a result of the large-scale Russian aggression, an exceptionally dangerous situation has developed for Ukraine. This is an existential threat to the existence of a sovereign state and the Ukrainian ethnic group, which requires a review of international obligations regarding the death penalty. The opinion is expressed and substantiated that the existence of this institution during martial law will in itself effectively influence the feelings of citizens – carriers of racism, prone to betrayal and collaboration with the aggressor and occupier. This is, first of all, about the criminal activity of individual citizens of Ukraine, which is associated with the death of military and civilian people and other serious consequences (missile guidance, transmission of information about the location of military units, weapons, ammunition, fuel depots, energy facilities, etc.). The current legislation provides for life imprisonment for such actions. It seems quite justified and necessary to use the formula “punishable by life imprisonment or the death penalty” for such crimes. Of course, we are talking about the application of such punishment only during martial law (state of war).

Key words: martial law, existential threat, rashism, criminal punishment, death penalty, prevention.

Постановка проблеми. У зв'язку з широкомасштабною збройною агресією Російської Федерації проти України 24 лютого 2022 року відповідно до чинного законодавства на всій території України було введено воєнний стан (стан війни) – особливий правовий режим, необхідний для захисту суверенітету держави та її територіальної цілісності. Передбачалося суттєве обмеження низки конституційних прав та свобод людини і громадянина, що було детерміновано створенням необхідних передумов для ефективного виконання функцій, покладених на державу щодо відбиття агресії. Відтоді життя українських громадян розділилося на мирне життя до широкомасштабного вторгнення (хоча агресія Росії почалася ще в 2014 році та йменувалася «гібридною», тобто неоголошеною війною) і життя під час війни з усіма притаманними їй наслідками. Але після масових вбивств цивільного населення тимчасово окупованих міст і селищ (Херсона, Ізюму, Бучі, Бородянки та інших), катувань цивільних і військовополонених прийшло усвідомлення, що метою агресора є й знищення українського етносу під прикриттям ідеологічних гасел «денацифікації», «демілітаризації». Оскільки свідки з різних регіонів описують аналогічні методи тортур, є підстави вважати, що за всім цим стоїть російське керівництво – солдати роблять це за наказом [1, с. 42]. Для виправдання агресії така ідеологічна обробка відбувалася не тільки російських громадян, але й населення України, яке за ментальністю було і залишається досить строкатим і включає у себе значну кількість «любителів радянського минулого». Тому не випадковими стали випадки публічного виправдання російської агресії, переходу на бік ворога не тільки працівників держаних органів та органів місцевого самоврядування, але й військових, правоохоронних структур та спецслужб, саме які були й покликані виконувати функції держави щодо захисту українських громадян. Передача ворогові інформації про пересування військових підрозділів збройних сил України (далі ЗСУ), місць їх дислокації, розташування техніки і складів, об'єктів критичної інфраструктури та і взагалі місць скупчення людей (торгівельних центрів, міських парків, кафе тощо) були непоодинокими. В результаті наведених терористичних обстрілів гинули не тільки військовослужбовці, але й цивільні мешканці. Стала очевидною необхідність запобігання зради, колабораціонізму і пособництву державі-агресору з використанням відповідних заходів кримінально-правового характеру. На протязі 2022-2023 років у Кримінальний кодекс України (далі – ККУ) були внесені чисельні зміни, якими передбачалося нові склади кримінальних правопорушень, посилення покарання за тяжкі та особливо тяжкі злочини (статті 111, 111-1, 111-2, 113, 114-2, 436-2 та ін.). Окрім того до низки кримінальних правопорушень була додана така кваліфікуюча обставина як їх вчинення в умовах воєнного (або надзвичайного) стану (статті 185-187, 189-191 та ін.). Але аналіз вказаних законодавчих новел дає підстави для висновку, що вони приймалися в умовах невідкладності і не завжди виважено, а тому у них є неточність формулювань, які не завжди узгоджуються з фундаментальними кримінально-правовими концепціями. Зокрема, це стосується призначення окремих видів покарань за особливо тяжкі злочини з урахуванням їх публічної превенції найбільш суспільно-небезпечних наслідків. Видається, що законодавець в цьому аспекті не врахував важливість інституту смертної кари, від якого Україна відмовилася в 2001 році, виключивши його з розгляду у кримінальній політиці в мирний час та розрахунку на найближчу перспективу вступу України в Раду Європи та Європейський Союз (далі ЄС). Але ж умовах широкомасштабної агресії, коли посталала реальна ймовірність втрати державності та взагалі існування українського етносу, видається необхідним повернутися до обговорення доцільності використання смертної кари, як крайнього і виключного заходу превенції екзистенціальної загрози для України.

Метою статті є визначення смертної кари як виду кримінального покарання та її ролі у публічній превенції загрози українській державності та існування українського етносу під час воєнного стану.

Стан опрацювання проблематики. Смертна кара, як крайній (виключний) вид кримінального покарання, має досить довгу історію, яка залишила стійкий і цілком зрозумілий негативний відбиток у свідомості багатьох поколінь сучасних правників. Особливої актуальності ця проблематика набула у зв'язку з визначенням перспектив вступу України до ЄС. Дискусія щодо інституту смертної кари, як виду покарання, нібито була закінчена прийняттям рішення Конституційного Суду України від 29.12.1999, яким було визнано неконституційним існування смертної кари в Кримінальному кодексі України [2]. Але помітне обговорення смертної кари відбулося у 2014 році у зв'язку з 250-річчям славнозвісного трактату італійця Чезаре Беккарія «Про злочини та покарання». Вітчизняні вчені-правники (О.М. Бандурка, О.М. Литвинов [3], О.Б. Загурський [4], Н.Е. Мілорадова [5], Л.О. Мостепанюк [6], Л.В. Омелянчук, О.О. Бурлачук [7] М.І. Панов [8], О.В. Петленко [9] та ін.) надали оцінку історичному пам'ятнику відомого філософа права та його впливу на подальший розвиток кримінально-правових наук у різних країнах. Погляди Чезаре Беккарія щодо смертної кари розглядалися через призму гуманістичних ідей другої половини XVIII століття, тобто давнього минулого, коли в європейських країнах панувало монархічне правління. В реаліях суверенної, мирної і демократичної України початку XXI століття та її прагнення вступу до ЄС, де смертна кара була давно скасована, такі погляди здавалися актуальними, але не настільки гострими. Окремими авторами (О.М. Бандурка, О.М. Литвинов) наводилися досить вагомі аргументи щодо необхідності відновлення у кримінальному законодавстві інституту смертної кари і застосування її щодо окремих категорій злочинців (терористів, маніяків, професійних вбивць). Але наведена аргументація на той час не була прийнята законодавцем. Наразі ситуація істотно змінилася - в умовах усвідомлення реальної загрози знищення української державності та етносу ця проблематика, як видається, набуває надзвичайної гостроти і спонукає до пошуку адекватних засобів захисту у тому числі й можливого відновлення кримінально-правового інституту смертної кари.

Викладення основного матеріалу. Видається, що проблема смертної кари, як кримінального покарання за особливо тяжкі злочини, нерозривно пов'язана з поняттям екзистенціальної загрози для суспільства. В психології термін «екзистенціальна загроза» (англ. existential threat) в загальному сенсі, означає загрозу, яка ставить під сумнів подальше існування об'єкта в його якісно ціннісному стані, тим самим вимагаючи прийняття невідкладних, надзвичайних заходів, які можуть врятувати об'єкт від загибелі [10]. Існуюча наразі загроза Україні полягає не тільки у військовому аспекті, але й в ідеологічному, який позначається новітнім терміном «рашизм». Автор книги «Ідеологія рашизму» український соціолог І.П. Рущенко зазначає, що військова агресія Росії стосовно України була викликана не тільки девіантністю і психічними відхиленнями особистості В. Путіна. За соціологічними опитуваннями більшість населення Росії (3/4) сприйняла війну з Україною з піднесенням і підтримала захоплення чужих територій, вітала ракетні та артилерійські удари по українських житлових масивах і масові вбивства українців. Це є принципово важливим показником існування в головах росіян ідеології рашизму, який є нічим іншим, як сучасною формою фашизму, що виріс на ґрунті російської історично сформованої ментальності і під впливом агресивної імперської пропаганди та маніпуляцій. Це сталося тому, що фашизм після 2-ї світової війни не був переможеним ідейно і ось він відродився в ідеологічно удобреному російському соціальному середовищі [11]. Проведене І.П. Рущенком достатньо глибоке соціологічне дослідження з використанням комплексу наукових методів (історичного, порівняльного, семантичного та ін.) дає підстави для висновку, що рашизм сусідньої країни з ядерною зброєю буде існувати у близькій і далекій перспективах в різноманітних його «отруйних» проявах. Й Україна на протязі багатьох років буде знаходитися поряд, маючи майже двохтисячний кілометровий кордон з Росією. Це зумовлює необхідність створення соціальної захисної оболонки від впливу рашизму на український соціум, який, нажаль, містить у собі й багато любителів «руського миру», що детерміновано доіст довшим періодом сумісного існування за єдиними правилами. На моє переконання, елементом такої захисної оболонки повинен стати й інститут смертної кари у кримінальному законодавстві як засіб превенції суспільно-небезпечних наслідків співіснування з імперським агресивним сусідом.

Видатний просвітителі Чезаре Беккарія, ідеї якого суттєво вплинули на розвиток кримінального законодавства європейських країн і залишаються й наразі актуальними, тлумачив кримінальне покарання, не як засіб примушування до виконання встановлених правил поведінки, а як спосіб впливу на почуття людей, схильних до руйнівної (деструктивної) поведінки. Він вважав, що такий вплив на почуття людей має слугувати карою порушникам законів і тільки таким чином можна приборкати егоїстичні наміри окремих індивідів. Правом застосувати кару повинна бути наділена верховна влада (державна), що є необхідною і добровільною поступкою людей часткою своєї

свободи заради свого ж захисту. Таким чином право верховної влади карати за злочини ґрунтується на необхідності захищати довірене їй суспільне благо від узурпації його окремими особами. Покарання повинно бути справедливим, тобто забезпечувати необхідний зв'язок кари і ступеню суспільної небезпечності злочину, що є умовою єдності окремих приватних інтересів [12, с. 13-15]. Тобто кримінальне покарання розглядалося як сувора відплата, яка очікувала особу за вчинення злочину. В цьому контексті може виникнути питання, а в чому саме полягає вплив на почуття зловмисника? Видається, що відповідь може бути тільки одна – в існуванні потенційної загрози настання суворой відплати.

Смертну кару італійський мислитель розглядав через призму відповіді на питання, чи дійсно смертна кара корисна і виправдана при добре налаштованому правлінні? І прийшов до загального висновку, що цей вид покарання є неприйнятним в умовах «спокійного панування законів», коли існуючий порядок правління підтримується усіма громадянами і спирається на суспільну думку. Але можуть бути ситуації, коли смерть людини може бути виправданою і необхідною: 1) існування громадянина, який не дивлячись на позбавлення волі, продовжує залишатися сильно впливовим, погрожуючи безпеці держави, яка бореться за те, що би повернути або не втратити свободу (ймовірно йдеться про тирана); 2) смертна кара виступає єдиним засобом утримання інших осіб від вчинення злочинів [12, с. 83-84]. В подальшому Чезаре Беккарія, розглядаючи співвідношення смертної кари і довічної каторги (довічного позбавлення волі), відзначає, що за суворістю покарання остання може стати заміником страти злочинця. Але при цьому ним звертається увага, що довічна каторга на відміну від миттєвого позбавлення життя є тільки початком довготривалих страждань. І якщо підсумовувати всі «нешасні моменти» рабського життя під час довічної каторги, то виявиться, що вона за своєю жорстокістю може перевершувати смертну кару [12, с. 86-87].

Є підстави вважати, що ідеї Чезаре Беккарія суттєво вплинули на сучасне міжнародне законодавство. Так, статтею 1 Протоколу № 6 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який стосується скасування смертної кари встановлено, що смертна кара скасовується і нікого не може бути засуджено до такого покарання або страчено. Разом з тим у статті 2 зазначається, що **держава може передбачити у своєму законодавстві смертну кару за діяння, вчинені під час війни або невідвортної загрози війни** (Протокол ратифіковано Законом України № 1484-III (1484-14) від 22.02.2000) [13]. Але ця ідея зазнала трансформації в Протоколі № 13 до вказаної Конвенції, в якому було зазначено, що держави - члени Ради Європи, які підписали цей Протокол, сповнені рішучості зробити останній крок до скасування смертної кари за всіх обставин (Протокол ратифіковано Законом України № 318-IV (318-15) від 28.11.2002) [14].

Видається, що з підписанням і ратифікацією вказаних міжнародних нормативно-правових актів Україна потрапила у таку ж пастку, що і з Будапештським Меморандумом 1994 року. Адже вказаним Меморандумом передбачалося, що Україна, беручи до уваги зміни ситуації в галузі безпеки в усьому світі зобов'язується ліквідувати всю ядерну зброю, що знаходиться на її території. У свою чергу країни партнери (Російська Федерація, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії, Сполучені Штати Америки) зобов'язувалися утримуватися від загрози силою чи її використання проти територіальної цілісності чи політичної незалежності України, і що ніяка їхня зброя ніколи не буде використовуватися проти України (ст. 2). А у разі, якщо Україна стане жертвою акту агресії або об'єктом погрози агресією з використанням ядерної зброї домагатися негайних дій з боку Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй з метою надання допомоги Україні (ст. 4) [15]. Ніхто і гадки не мав, що через десять років саме Російська Федерація, володіючи ядерною зброєю, розв'яже агресивну війну проти України з сотнями тисяч жертв і що дієвих заходів стосовно її зупинення з боку міжнародної спільноти реалізовано не буде. Уявляється, що між смертною карою та ядерною зброєю можна провести певну аналогію – вони обидві є засобами стримування (превенції) вчинення особливо тяжких злочинів, пов'язаних з масовою загибеллю людей. Примітним є те, що Ізраїль для захисту від терористичних атак і масових вбивств мирного населення, включаючи дітей, розглядає законопроект, який надасть змогу виносити смертні вирoki терористам. Аналізуються й можливі наслідки подібного закону на міжнародній арені у разі його запровадження [16].

Видається, що в Україні після 24.02.2022 прийшло усвідомлення винятково небезпечної ситуації щодо існування суверенної держави та українського етносу, яка вимагає перегляду міжнародних зобов'язань щодо смертної кари. Уявляється, що існування цього інституту під час воєнного стану само по собі буде досить ефективно впливати на «почуття» громадян, схильних до зради і колаборації з агресором та окупантом. Йдеться, перш за все, про злочинну діяльність окремих громадян України, яка пов'язана із загибеллю військових і цивільних людей та іншими тяжкими наслідками (наведення ракет, передача відомостей про розташування військових частин, озброєння, боєприпасів, складів пального, енергетичних об'єктів тощо), за що чинним законодавством передбачено довічне позбавлення волі. Вбачається цілком виправданим і необхідним щодо таких злочинів ви-

користувати формулу «карається довічним позбавленням волі або смертною карою». Звичайно, мовиться про застосування такого покарання тільки під час воєнного стану (стану війни).

Відновлення кримінального покарання у виді смертної кари під час воєнного стану створить і правові підстави для знищення особливо небезпечних злочинців, які за своїм статусом не є комбатантами (співробітників адміністрацій на тимчасово окупованих територіях, правоохоронних органів, працівників закладів для утримання військовополонених тощо). Наразі знищення таких особливо небезпечних злочинців позначається терміном «ліквідація» замість правового поняття «виконання судового вироку». Йдеться, зокрема про катів і вбивць цивільних і військовополонених. Так, завідувача відділом судово-медичної експертизи трупів Інна Падей повідомила: «80% тіл, які передані нам із російських СІЗО, в'язниць і так далі, на них ми знаходимо ознаки тортур. Але що таке тортури? Що це — застосування фізичної сили, застосування певних знарядь, наприклад, які проводять електричний струм, або позбавлення людини просто життєво необхідних потреб, таких як їжа, меддопомога? Це вважається тортурами? Я вважаю, що це тортури» [17].

Висновки. Звичайно, в межах однієї статті неможливо всебічно проаналізувати і вирішити таку складну проблему, як відновлення інституту смертної кари в кримінальному законодавстві України. Занадто багато проблемних питань накопичилося у зв'язку з формуванням концептуальних положень та уявлень щодо відмови від смертної кари у 1990-х роках, рішенням Конституційного Суду України від 29.12.1999, підписанням і ратифікацією низки міжнародних нормативно-правових актів. Але видається необхідним переглянути раніше сформовані уявлення і прийняті рішення у тому числі із залученням фахівців у галузі міжнародного права. Українське суспільство потребує захисту не тільки у відбитті військової агресії, але й шляхом створення і використання правового механізму протидії ідеології рашизму та особливо небезпечних суспільних наслідків його поширення. Мета статті буде вважатися досягнутою, якщо вона спонукає до пошуку шляхів вирішення даної проблематики та інших, пов'язаних з нею. Зокрема, це стосується обмінів без обвинувальних судових вироків українців-колаборантів, що вчинили особливо тяжкі злочини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Волобуєв А.Ф. Особливості механізму вчинення сексуального насильства на тимчасово окупованих територіях та його розслідування. *Криміналістичний вісник*. Вип. 1(39). 2023. С. 39–51.
2. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 24, 58, 59, 60, 93, 190-1 Кримінального кодексу України в частині, що передбачає смертну кару як вид покарання (справа про смертну кару). Справа № 1-33/99. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-99#Text>.
3. Бандурка О.М., Литвинов О.М. Смертна кара: казнить нельзя помиловать? *Еволюція уявлень про злочини і покарання у суспільно-правовій думці (до 250-річчя праці Чезаре Беккарія «Про злочини та покарання»)*: Збір. мат. Міжнар. наук.- практ. конф. [24 червня 2014 року, м. Харків]. Золота миля, 2014. С. 20–25.
4. Загурський О.Б. Вплив наукових поглядів Чезаре Беккарія на формування кримінальної процесуальної політики Європи. *Про злочини та покарання: еволюція кримінально-правової доктрини*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої 250-річчю трактату Чезаре Беккарія. Одеса: Юрид. л-ра, 2014. С. 177–180.
5. Мілорадова Н.Е. Провідні ідеї Чезаре Беккарія щодо покарання та застосування методів впливу на особистість при отриманні свідчень. *Еволюція уявлень про злочини і покарання у суспільно-правовій думці (до 250-річчя праці Чезаре Беккарія «Про злочини та покарання»)*: Збір. мат. Міжнар. Наук.-практ. конф. [24 червня 2014 року, м. Харків]. Золота миля, 2014. С. 123–126.
6. Мостепанюк Л.О. Генезис довічного позбавлення волі та смертної кари у суспільно-правовій думці. *Еволюція уявлень про злочини і покарання у суспільно-правовій думці (до 250-річчя праці Чезаре Беккарія «Про злочини та покарання»)*: Збір. мат. Міжнар. Наук.-практ. конф. [24 червня 2014 року, м. Харків]. Золота миля, 2014. С. 127–131.
7. Омелянчук Л.В., Бурлачук О.О. Перспективи запровадження смертної кари в Україні. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 6. С. 250–259.
8. Панов М. Чезаре Беккарія і його славнозвісний трактат «Про злочини та покарання» (до 250-річчя опублікування). *Право України*. 2014. № 9. С. 226–244.
9. Петленко О.В. Психолого-правові аспекти застосування смертної кари в Україні. *Еволюція уявлень про злочини і покарання у суспільно-правовій думці (до 250-річчя праці Чезаре*

- Беккариа «Про злочини та покарання»*): Збір. мат. Міжнар. Наук.-практ. конф. [24 червня 2014 року, м. Харків]. Золота миля, 2014. С. 156–163.
10. Экзистенциальная психология / Под ред. Ролло Мэя; [Пер. с англ. М. Занадворова, Ю. Овчинниковой]. М.: Апрель Пресс, 2001. 622 с.
 11. Рущенко І.П. Ідеологія рашизму: монографія. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2023. 276 с.
 12. Беккариа Чезаре. О преступлениях и наказаниях. Киев: Центр учебной литературы. 2020. 140 с.
 13. Протокол № 6 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який стосується скасування смертної кари: Закон України № 1484-III (1484-14) від 22.02.2000. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_802#Text.
 14. Протокол № 13 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який стосується скасування смертної кари за всіх обставин: Закон України № 318-IV (318-15) від 28.11.2002. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_180#Text.
 15. Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Будапешт, 5 грудня 1994 року (дата підписання і набуття чинності: 05.12.1994). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_158#Text.
 16. В Ізраїлі хочуть повернути смертну кару для терористів. Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3788711-v-izraili-hocut-povernuti-smertnu-karu-dla-teroristiv.html>.
 17. Ознаки тортур мають 80% репатрійованих тіл із в'язниць Росії. Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3967216-oznaki-tortur-maut-80-repatrijovanih-til-iz-vaznic-rosii-mvs.html>.